

Alina Kuusisto

Maakunnan neljä käännettä

Maakunnan käsite osana suomalaisen yhteiskunnan alueellistumista ja politisoitumista 1800-luvulla

Suomen kielen sana maakunta on vanha ja tuttu, itsestään selvältäkin tuntuva, mutta samalla monimerkityksinen ja liikkuva. Historiallisena käsitteenä siitä on lopulta varsin vaikea saada otetta. Siihen liittyy erilaisia ajan ja käyttöyhteyden mukaan vaihtelevia merkitysisältöjä ja se on ollut voimallinen historiapolitiikan väline. Juuri monisäikeisyys ja pitkä historiallinen ulottuvuus tekevät maakunnasta käsitehistorian näkökulmasta kiinnostavan käsitteen¹. Vaikka useat maakunta-sanan 1800-luvun käyttötavat voi havaita myös nykyisessä julkisessa keskustelussa, on historian kielenkäytössä mahdollista tunnistaa murtumakohtia, joissa sen tietyt merkitykset ovat jääneet taka-alalle ja toiset vahvistuneet. Käsitehistorian lähtökohtana onkin ajatus yhteiskunnan muutoksesta kielellisten muutosten taustalla. Samalla käsitteiden käyttö kussakin ajassa heijastaa menneisyyden ihmisten käsityksiä todellisuudesta.²

Analysoin maakunta-sanaa neljän historiallisen leikkauspisteen kautta, joita ovat Suomen valtiolliseen asemaan liittynyt keskustelu, kansan merkityksen nousu fennomaanien poliittisen retoriikan kärkeen 1860-luvulta lähtien, maakunnallisuuden hyödyntäminen suomalaisuusaatteessa sekä maakuntien vahvistuminen tarkat rajat omaavina poliittisina tiloina ja identiteetti-alueina. Maakunta-sanan muutokset eivät noudata selkeää kronologiaa, mutta osoittavat yhteis-

kunnassa ja kielenkäytössä eri tasoilla ilmenneitä poliittisen ja kulttuurisen ajattelun muutoksia. Maakuntaa voikin pitää sosiaalisena ja tilallisena avainkäsitteenä, joka on joutanut ja muovautunut tarpeen mukaan sekä tarjonnut poliittista ja diskursiivista käyttövoimaa tietyissä historiallisissa käännekohdissa. Saksalaisen käsitehistorian teoreettista pohjaa rakentaneen Reinhart Koselleckin³ mukaan mikä tahansa sana ei voi olla avainkäsite (*grundbegriff*, *basic concept*). Ollakseen avainkäsite, sanan täytyy jollain tavalla tulkita maailmaa ja sisältää erilaisia sosiaalisia ja poliittisia merkityksiä. Näistä merkityksistä käydään kamppailua ja niillä vaikutetaan yhteiskuntaan. Avainkäsite on yhtä aikaa sekä itsestään selvä että epämääräinen ja monitulkintainen; sitä voidaan tulkita eri näkökulmista, joten sen tarkka määrittely on mahdotonta.⁴

Artikkelin tavoitteena on tarkentaa ja kontekstoida sanakirjoissa esitettyjä maakunta-sanan perusmerkityksiä. Tarkastelen artikkelissa suomen kielen maakuntakäsitteen käyttöä 1800-luvun aikalaiskeskustelussa sanomalehtien ja tutkimuskirjallisuuden kautta. Pitkän aikavälin tarkastelu 1840-luvulta 1800-luvun lopulle antaa mahdollisuuden tunnistaa sanan käyttöyhteyksien muutoksia, jotka eivät liity yksittäisiin käyttötilanteisiin. Suomenkielisten sanomalehtien säännöllinen ilmestyminen 1840-luvulta lähtien rajaa tarkastelun lähtöpisteen. Suomenkielisen

1. Jussi Kurunmäki, Käsitehistoria. Näkökulma historian poliittisuuteen ja poliittisen kielen historiallisuuteen. *Politiikka* 43 (2001); Asko Nivala & Heli Rantala, Käsitehistoria kulttuurihistoriallisena tutkimusmenetelmänä. Teoksessa Asko Nivala & Rami Mähkä (toim.) *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. k&h, Turun yliopisto 2013. Toinen painos; Jani Marjanen & Pasi Ihalainen, Käsitehistoria tutkimusasetteenä. Teoksessa Pasi Ihalainen & Heli Valtonen (toim.) *Sanat siltana menneeseen. Kielelliset lähestymistavat historiantutkimuksessa*. Gaudeamus 2022.

2. Marjanen & Ihalainen 2022, 66.

3. Reinhart Koselleck, Introduction and Prefaces to the *Geschichtliche Grundbegriffe*. *Contributions to the History of Concepts* 6 (2011), 1–37. Englanniksi kääntänyt Michaela Richter.

4. Ks. myös Jan Ifversen, Conceptual History. The History of Basic concepts. Teoksessa Ruth Wodak & Bernhard Forchtner (toim.) *The Routledge Handbook of Language and Politics*. Routledge 2018, 131.

kirjallisuuden avulla on mahdollista tarkentaa käsitteen varhaisempia ilmentymiä, mutta suomen kielen poliittinen sanasto alkoi kehittyä varsinaisesti vasta 1800-luvun puolivälissä⁵ ja tämä perustelee tutkimuksen aikarajausta. Maakunnallisen aluetietoisuuden kehittyminen on ollut luonteeltaan ja ajallisesti erilainen prosessi eri alueilla. 1800-luvun loppua voi kuitenkin pitää osakuntatoiminnan, järjestöelämän, kotiseututyön ja maakuntalehdistön nousun vuoksi maakuntien käsitteellisen hahmottumisen ensimmäisenä merkittävänä vaiheena⁶ ja siksi se toimii myös luontevana päätepiirteenä artikkelin tarkastelujaksolle.

Vaikka Suomen maakuntia, niiden olemusta ja aluetietoisuuden syntyä on käsitelty aikaisemmassa tutkimuksessa⁷, ei suomen kielen maakuntakäsitteen kirjallista käyttöä ja muutosta 1800-luvun puheessa ole tarkasteltu systemaattisesti. Kansakuntien sisäiset aluetasot ovat jääneet käsittehistoriallisessa tutkimuksessa ylipäätään vähemmälle huomiolle⁸, mistä syystä on tärkeää kiinnittää huomiota niiden merkitykseen kansakunnan rakentamisen prosessissa. Maakuntien poliittisen tilan on osoitettu vahvistuneen 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä, jolloin alueiden toimijat vaativat esimerkiksi koulutukseen liittyvää alueellista oikeudenmukaisuutta ja resursseja. Maakunnallinen aktivoituminen tuki valtionrakennusta, ja samalla käsitys valtiosta vastuullisena ja yhteiskuntaa integroivana tekijänä voimistui.⁹

Aineistona olen hyödyntänyt Kansalliskirjaston digitaalisen sanomalehtikirjaston suomenkielisten sanomalehtien kokoelmaa 1840-luvulta 1800-luvun lopulle ja täsmähakuina myös 1900-

luvun alusta. Tein vuoteen 1899 ulottuvaan suomenkieliseen sanomalehtiaineistoon Kielipankin Korp-työkalun avulla konkordanssihaun sanalla [maakun*], mikä tuotti kaikkiaan 73 073 osumaa. Näistä osumista kävin systemaattisesti läpi kaikki 1840-luvun lehtiviitteet sekä otoksenomaisesti vuodet 1850, 1851, 1858, 1861, 1869, 1874, 1878, 1883, 1889, 1890 ja 1895. Otokseen valikoin vuodet, joissa maakunta-sanana käyttö oli kullakin vuosikymmenellä yleisintä. Lähilukua hyödyntäen olen kerännyt aineistosta maakunta-sanana käytön sekä edustavia että poikkeavia esimerkkejä, joita olen eritellyt kontekstoivalla analyysillä¹⁰. Kansalliskirjaston digitaalisten aineistojen omaa haku-työkalua hyödyntäen olen tehnyt aineistoon tarkentavia hakuja esimerkiksi maakuntien nimityksistä ja lähikäsitteistä. Artikkelini etenee esittelemällä maakuntakäsitteen käytön neljä murroskohtaa, joissa sanan merkityssisältö yhteiskunnallisen muutoksen vanavedessä joko saa uusia sävyjä tai kapenee.

Provins, landskap ja maakunta

Ajanjakso 1810-luvulta 1880-luvulle, eli niin sanottu varhaisnykysuomen kausi, oli erityisen merkittävä suomen kielen kehitykselle, sillä tänä aikana suomen kirjakieli muotoutui lähelle nykyasuaan. Samalla siitä tuli politiikanteon väline, eli sen käyttö ulottui tieteeseen, kirjallisuuteen, sanomalehdistöön, opetukseen ja yhteiskunnalliseen päätöksentekoon. Suomen kirjakielen kehittyminen tarkoitti myös sen täsmentymistä ja pelkistymistä; sen lisäksi että asiat ja ilmiöt saivat tarkat ilmaisunsa, jäi monia merkityksiä pois käytöstä.¹¹ Sekä *maa* että *kunta* lukevat suomen kielen niin sanottuun perussanastoon,

5. Johdanto. Teoksessa Matti Hyvärinen et al. (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsittehistoria*. Vastapaino 2003, 14.
6. Anssi Paasi, *Suomen väliportaan aluejärjestelmän kehitys ja hahmottuminen suomalaisten aluetietoisuudessa*. Suunnittelumaantieteen yhdistyksen julkaisuja 1984; Anssi Paasi, *Neljä maakuntaa. Maantieteellinen tutkimus aluetietoisuuden kehittämisestä*. Joensuun yliopisto 1986a.
7. Paasi 1984; Paasi 1986a; Erkki Mennola, *Maakunnan vapaus. Tutkimus kuntaa laajemmän yhteisön poliittisen vapauden oikeudellisista edellytyksistä*. Tampereen yliopisto 1990.
8. Diana Mishkova & Balázs Trencsényi, Introduction. Teoksessa Diana Mishkova & Balázs Trencsényi (toim.) *European regions and boundaries. A conceptual history*. Berghahn 2017.
9. Alina Kuusisto, Valistuksen auringon alle. Pohjois-Karjalan oppikouluhankkeet alueen- ja valtionrakennuksen leikkauspisteessä 1850–1890-luvulla. *Koulu ja menneisyys* 59 (2022). <https://doi.org/10.51811/km.116083>; Alina Kuusisto, The Regional Perspective on the Grand Duchy. The Strategies of the Regional Policy Speech in North Karelia from the 1850s to the 1890s. Teoksessa *The Grand Duchy of Finland. From Princely Dominion to Nation State*. Tulossa 2024.
10. Ks. Ihalainen & Marjanen 2022, 71.
11. Kaisa Häkkinen, *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY 1994, 13–16; Katja Huomo, ”Perkeleen kieli” *Suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla*. Suomen tiedeseura 2006, 195.

joka oli käytössä jo 1500-luvun kirjakeleissä. Sana kunta esiintyi yleensä yhdyssanan osana ja viittasi jonkinlaiseen ihmisten yhteenliittymään¹².

Mikael Agricolan teoksissa maakunta viittaa Suomeen Ruotsiin kuuluvana valtiota pienempänä hallinnollisena ja maantieteellisenä alueena asukkaineen *Somen Makunnan, ia coko Rotzin waldakunnan* sekä laajempaan hallinnolliseen ja maantieteelliseen alueeseen *Tanmarckin, Rotzin – ia muihin Makundhijn iotca ouat sen Romin Kircon alla olluet*¹³. Daniel Jusleniuksen sanakirjassa *Suomalaisen sana-lugun coetus* (1745) maakunnalle annettiin merkitykset *regio, provincia* ja *natio*, ruotsiksi *landskap*¹⁴. Kielitoimiston sanakirjassa puolestaan näkyy 1800- ja 1900-luvun yhteiskunnallinen muutos ja alueellistuminen: maakunta mainitaan 1) alueellista suunnittelua ja kehittämistä varten muodostetuksi alueeksi 2) historiallisesti ja kansatieteellisesti yhtenäiseksi suurehkoksi valtakunnan osaksi ja 3) jotakin keskuspaikkaa ympäröiväksi maaseuduksi tai provinssiksi¹⁵.

Vaikka provinssi on monissa kielissä yleinen maakuntaa vastaava käsite, ei sitä 1800-luvulla suomenkielisessä lehdistössä juuri käytetty Suomesta puhuttaessa, vaan sana esiintyi pääasiassa ulkomaanuutisissa. Tietosanakirjaselityksen mukaan ruotsin kielen *provins* viittaa hallinnolliseen tai kirkolliseen alueeseen, ei kuitenkaan yleensä historiallisiin maakuntiin. Sen etymologia juontaa antiikin Roomaan ja latinan kielen sanoihin *pro* (=puolesta) ja *vincia* (=voittoa).¹⁶ Toinen maakuntakäsitteen ymmärtämisen kan-

nalta olennainen ruotsin kielen sana on *landskap*, joka varsinaisena tutkimuskohteena on kuitenkin rajattu tämän artikkelin ulkopuolelle. Kuten suomen maakunta myös *landskap* on keskiajalta lähtien liitetty ruotsalaisiin historiallisiin maakuntiin, jotka ovat perustuneet poliittisille, kulttuurisille ja maantieteellisille jaoille. *Landskap*-sanan toinen vanha merkitys kytkeytyy melko tarkasti määrittelyihin alueisiin, jotka identifioituvat siellä asuvien ihmisten kautta. Myöhemmin, varsinkin romantiikan virtausten myötä 1800-luvulla, se alkoi saada todelliseen tai kuviteltuun ympäristöön ja luonnon- tai ihmisen muokkaamaan maisemaan viittaavia konnotaatioita.¹⁷

Voi siis sanoa, että suomen sana maakunta sisältää sekä ruotsin *provins*- että *landskap*-sanojen merkityksiä, mikä mahdollisti sille erilaisia käyttöyhteyksiä ja vahvisti sen luonnetta avainkäsitteenä. Katsaus ruotsin kielen *provins*- ja *landskap*-sanojen esiintymiseen Suomessa ilmestyneissä ruotsinkielisissä sanomalehdissä kuitenkin osoittaa, että maakunta ei ollut suoraan *provins*- ja *landskap*-sanojen yhdistelmä. Sanomalehdissä *provins* viittaa selvästi hallinnolliseen alueyksikköön ja se oli poliittisena terminä käytössä etenkin 1860-luvulta lähtien keskusteltaessa Suomen valtiollisesta asemasta osana Ruotsia sekä vuoden 1809 ja Venäjän nousevan nationalismin konteksteissa¹⁸. *Landskap*-sana puolestaan viittaa historiallisiin maakuntiin kulttuurimaantieteellisinä alueina sekä usein myös visuaaliseen maisemaan¹⁹, joka ei kuulunut maakuntasanan merkityssisältöön.

12. *Kunta* on vanha sana, jonka etymologiasta ei ole täyttä varmuutta. Se on mahdollisesti lainasana suomen lähisukukielistä, joissa se esiintyy esimerkiksi heimokuntaa (lyydin kieli, heimokund) tai pöytäkuntaa/syömäseuraa (viron kieli, landkond) tarkoittavissa merkityksissä. Myös suomen vanhimmassa kirjakeleessä se esiintyy tavallisesti yhdyssanan osana (esim. seurakunta, maakunta) ja itsenäisenä vasta 1700-luvun lopulta lähtien (lääni, hallintoalue, seura, korporaatio, kommuuni). Kaisa Häkkinen (toim.) *Nyky-suomen sanakirja. Etymologinen sanakirja*, WSOY 1987.
13. Vanhan kirjasuomen sanakirja, hakusana ”maakunta”, <https://kaino.kotus.fi/vks/> (3.1.2023).
14. Daniel Juslenius, *Suomalaisen sana-lugun coetus*. Lars Salvius 1745, 201.
15. Kotimaisten kielten keskus, hakusana ”maakunta”, <https://www.kielitoimiston-sanakirja.fi/#/> (3.1.2023).
16. *Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarb. på initiativ av Statens kulturråd*. 15. [PAS-ROJ]. Bra Böcker 1994, 318.
17. *Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarb. på initiativ av Statens kulturråd*. 12. [KÄG-MALAX]. Bra Böcker 1993, 95–96; Gabriel Bladh, Selma Lagerlöfs Värmland. A Swedish *landskap* in thought and practice. Teoksessa Michael Jones & Kenneth R. Olwing (toim.). *Nordic Landscapes. Region and belonging on the Northern Edge of Europe*. University of Minnesota Press 2008, 221–224; Svenska Akademiens Ordböcker, hakusana ”landskap”, <https://svenska.se/> (3.1.2023).
18. Esim. Myntreformen i Finland. *Helsingfors Tidningar* 16.8.1866, 1–2.
19. Esim. ”En gång skall det väl gå derhän att vi få en ordentligen skött lokal tidning för hvardera av de tre widt skilda landskapen Österbotten, Åland och Nyland” (*Wasabladet* 17.8.1861, 3) tai ”Munsterhjelm’s tafla åter föreställer ett tawastländskt landskap med stordesolt” (*Åbo Underrättelser* 8.4.1871, 2).

Suomi ei ole maakunta!

Lehtikielessä oli 1840-luvulla melko tavallista nimittää Suomea maakunnaksi joko historiallisesti osana Ruotsin valtakuntaa²⁰ tai ajankohtaisten uutisten yhteydessä, kuten *Maamiehen ystävässä* vuonna 1844: ”Sentähde ei luulis wapaan kaupan wahingoittavan maakuntaa, sillä eihän kukaan liene niin tyhmä, että hän enemmän ja paremmin poisantaa kuin hän saapi”²¹. Tässä kirjoituksessa maakunta rajautuu Venäjältä erillisenä maantieteellisenä alueena, jossa myös toteutettiin erillistä aluetta koskevaa talouspolitiikkaa. Suomen kirjakielen kehittäjänä tunnetun papin Antero Wareliuksen (1821–1904) kynästä mitä ilmeisemmin syntynyt ja *Suomettaressa* vuonna 1847 julkaistu suomen kirjakielestä keskustelua herätellyt kirjoitus puolestaan käytti maakuntaa kategoriana kielen ja kansan rinnalla ja katsoi suomen kielen harjoittamisen edistävän maakunnan tulevaisuutta: ”Suomen oppineet! Te olette lähteneet Äidin kielen harjoituksen alulle, vaikuttaki etenki päin kielemme, kansamme, Maakuntamme parasta”²². Maakunta käsitteenä erotti Suomen kulttuurisesti ja etnisesti muusta valtakunnasta, mutta yleisesti politisoitunut se ei vielä ollut. Ruotsinkielisessä keskustelussa tilanne oli hieman toinen.

Maakunta-käsitteen käyttö koko Suomen alueeseen viittaavassa merkityksessä liittyi ajankohtaan, jolloin kysymys Suomen valtiollisesta asemasta ei ollut vielä näkyvästi esillä julkisuudessa. Osmo Jussilan mukaan suomalaiset itsekin pitivät Suomea 1830- ja 1840-luvuilla Venäjän provinssina, joskin oman keskushallinnon ja oikeusjärjestelmän vuoksi etuoikeutettuna sellaisena²³. Toisaalta suomalaisen sivistyneistön keskuudessa

oli yleisesti jo 1820- ja 1830-luvulla perustuslaillisia näkemyksiä Suomen asemasta. Teoksessaan *Lärbok i Finlands historia och geografi: För gymnasier och skolor*²⁴ (1832) Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858) kirjoitti, että Suomen perustuslain säädäntö perustui vuosien 1772 Ruotsin hallitusmuotoon ja 1789 Yhdistys- ja vakuuskirjaan. Hieman myöhemmin pappi ja amatöörihistorioitsija Johan Fredrik Kainonen (Cajan, Kajaani, 1815–1887) levitti tätä näkemystä suomenkieliselle yleisölle Suomen historiaa käsittelevässä teoksessaan *Suomen historia: Koetteksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä* (1839–1840)²⁵. Siinä hän korosti, ettei hallitsijalla ollut valtaa muuttaa Suomen lakeja ilman Suomen säätyjen suostumusta.²⁶

Aikakautta leimasi kuitenkin ankara sensuuri, minkä vuoksi mahdollisuudet uudistuksiin tähtäävään poliittiseen keskusteluun olivat vähäiset. Arwidsson oli itse asiassa jo 1820-luvun alussa julkaissut toimittamassaan *Åbo Morgonblattissa* tulenarkoihin päivänpoliittisiin kysymyksiin liittyviä artikkeleita, joissa hän tulkitsi Suomen lakanneen olemasta maakunta (provins) ja että Suomi olisi keisarin mukaan ”hallitseva itseään täysi-ikäisenä hänen siunatun valtikansa alaisena”²⁷. Tällaisia puheita pidettiin ajan poliittisessa ilmapiirissä vaarallisina ja epäsovinnaisina, ja *Åbo Morgonbladet* lakkautettiin vuonna 1821 vain puoli vuotta perustamisensa jälkeen. Seuraavana vuonna Arwidsson erotettiin Turun Akatemiasta. Ruotsiin muuttanut ja sinne myöhemmin karkotettu Arwidsson jatkoi Venäjän vallan arvostelua Pekka Kuoharisen nimimerkin takaa, mutta henkilökohtaista paluuta Suomeen ja sen 1840-luvulta lähtien aktivoituneeseen keskusteluilmapiiriin hänellä ei ollut.²⁸

20. Esim. Palkkawäen muuttopäivästä. *Maamiehen ystävä* 10.11.1848, 1; Kristinopin puhastamisesta Paawin erhetyksistä. *Maamiehen ystävä* 23.3.1844, 2.

21. Eroitus pelin ja kaupan välillä. *Maamiehen ystävä* 21.12.1844, 3.

22. K. Pakuri, Aakoset. *Suometar* 31.8.1847, 3.

23. Osmo Jussila, *Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty*. WSOY 1987, 59, 87.

24. Adolf Ivar Arwidsson, *Lärbok i Finlands historia och geografi. För gymnasier och skolor*. Chr. Ludv. Hjelt 1832.

25. Johan Fredrik Kainonen, *Suomen historia. Koetteksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä*. Mehiläisen liitteenä 1839–1840.

26. Marja Jalava, A State, a Province, or Both? Finnish Historiography on the Politico-Legal Status of the Grand Duchy of Finland within the Russian Empire. Teoksessa *The Grand Duchy of Finland. From Princely Dominion to Nation State*. Tulossa 2024.

27. En blick på vårt Fosterland. *Åbo Morgonblad* 13.1.1821, 9–10. ”Han förklarade, att Finland numera upphört att vara en provins; att det tvertom skulde fullmyndigt styra sig sjelf, under Hans vålsignade spira.”

28. Liisa Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson isänmaallisena herättäjänä*. 1951, 197–199; Kari Tarkiainen, *Arwidsson, Adolf Ivar*. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1998. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skbg-003122> (3.1.2023); Kristiina Kalleinen, Suuriruhtinaskunnan etuvartiosta. *Ministerivaltiosihteeri R. H. Rehbinder Suomen etujen puolustajana Pietarissa 1811–1841*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 148; Riku Neuvonen, *Sananvapauden historia Suomessa*. Gaudeamus 2018, 106–112.

Maakunta oli yksi niistä sanoista, joita suomen kielessä käytettiin viittaamaan valtioon tai valtioihin ennen kuin omaleimainen kansainvälisiin suhteisiin, talouteen, hallintoon, oikeuteen ja politiikkaan liittynyt valtiokäsite kehitettiin 1840-luvun lopulla. Maakunnalle ja valtiolle rinnakkaisia sanoja olivat esimerkiksi valtakunta, kruunu, kuningaskunta, maa, suuriruhtinaskunta ja Suomenmaa. Edellä kuvatut esimerkit osoittavat, että ruotsin kielessä ajatus maakunnan (provins) merkityssisällöstä ja suhteesta Suomen valtiolliseen asemaan oli tarkentumassa jo 1800-luvun alkuvuosikymmeninä, mutta suomen kielessä muutos alkoi näkyä vasta myöhemmin modernin valtiokäsitteen myötä. Tuija Pulkkinen mukaan maakuntaa ei voi pitää valtion vastinparina ennen kuin vasta 1880-luvulla, jolloin valtio alettiin liittää kansalliseen suvereenisuuteen²⁹. Kiistanalaisen ja politisoituneen luonteen maakuntakäsite sai kuitenkin jo selvästi aiemmin 1850- ja 1860-luvuilla, jolloin ajatus Suomen ja Venäjän erillisestä valtiovallasta vahvistui, venäläinen nationalismi nosti päätään, suomenkielinen lehdistö laajeni ja sensuuri alkoi vähitellen hellittää.

Vielä vuonna 1858 iismeläisen tulevan valtiopäivämiehen Pietari Kumpulaisen (1817–1880) keisarille osoitetussa kirjoituksessa voi tunnistaa perinteisen valtiokäsityksen, jossa keisarin valta oli yksi ja ylinnä ja jossa valtio oli mahdollista ajatella osana laajempaa valtakuntaa: ”koko valtakuntamme ja kaikkien sen maakuntien iloksi ja kunniaksi”³⁰. Kuitenkin jo kaksi vuotta myöhemmin lehdistössä käytiin debattia maakuntasanaa. Toimittaja ja opettaja Rietrikki Polén (1823–1884) kirjoitti julkaisemassaan kirjallisessa kuukausilehdessä *Mehiläisessä* vuonna 1861 harmissaan, kuinka *Suometar* oli ”painunut alas maatumme maakunnaksi ristimään”. Polén katsoi, että Suomi oli kohonnut Porvoon valtiopäivillä 1809 maakunnasta omaksi valtakunnakseen, ja ”koulupoikakin tänä aikana tietää Suomen

maaksi, jolla on kartallansa ’maakuntia’ ja rajat joka ilmansuunnalle”³¹.

Suomen kielen maakunta-sanan ensimmäinen poliittinen noste ajoittuikin 1850- ja 1860-lukujen vaihteeseen ja osoittaa suomalaisen valtiokäsityksen muutosta. Näihin aikoihin fennomaanilehdissä käynnistyi kiista Suomen Porvoon valtiopäivillä 1809 saamasta valtiollisesta asemasta. Alkusysäyksen keskustelulle oli antanut lainopin professori Johan Philip Palménin (1811–1896) vuonna 1859 julkaisema lainopillinen käsikirja, jossa tämä erehtyi kirjoittamaan, kuinka Suomi oli erityisenä provinssina liitetty Venäjään vuonna 1808³². Palmén joutui tämän vuoksi Johan Wilhelm Snellmanin (1809–1881) kritiikkiryöpyn kohteeksi, sillä Snellmanin mukaan provinssi-sanaa ei käytetty niissä olennaisissa asiakirjoissa, joiden perusteella Suomi liitettiin Venäjään, vaan niissä puhutaan Suomen suuriruhtinaskunnasta³³. Valtiokäsitteistön epäselvyyttä ja politisoitumista osoittaa, että myös Snellman itse sai toukokuussa 1861 moitteita huolimattomasta muotoilustaan. Hän kirjoitti: ”Molemmassa suhteissa on riittävää mainita, että Suomi luovutettiin rauhansopimuksessa Venäjän valtakunnan kanssa tulevaisuudessa yhdistyneeksi maakunnaksi”³⁴.

Maakunta-sanaa käytetään 1860-luvun alun jälkeen enää harvoin koko Suomeen viittaavassa merkityksessä. Lehdistökeskustelu Suomen valtiollisesta asemasta sen sijaan kiihtyi vuosisadan loppua kohden, mille sysäyksen antoivat venäläisen lehdistön väittämät Suomesta venäläisenä maakuntana. Puolan kapinan (1863–1865) seurauksena Venäjällä oli syntynyt voimakas kansallismielinen ja isänmaallinen liike, joka suuntasi huomionsa Suomen erikoisoikeuksiin ja vaati Venäjän keskusvallan vahvistamista.³⁵ Tähän Suomen asemaa kyseenalaistavaan kritiikkiin suomalainen lehdistö koki tehtäväkseen vastata ja korostaa, että Suomi nimenomaisesti ei ollut Venäjän valtakunnan alainen maakunta: ”Suomi kokonaisuudessaan valtiona eri osiensa, maa-

29. Tuija Pulkkinen, Valtio. Teoksessa Matti Hyvärinen et al. (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Vastapaino 2003, 227–229.

30. *Suomen Julkisia Sanomia* 11.2.1858, 3.

31. Kirje lokakuulta, R. P. *Mehiläinen* 1.10.1861, 259.

32. Johan Philip Palmén, *Juridisk handbook för medborgerlig bildning*. J. C. Frenckell 1859, 255.

33. Jussila 1987, 92–93; *Litteraturblad för Allmän medborgerlig bildning* 10/1859, 475.

34. Bref till en man på landet. *Helsingfors Tidningar* 15.8.1861, 2. ”Det är i båda afseenden tillräckligt att nämna, att i fredstraktaten Finland afträddes såsom en för framtiden med Ryska riket förenad provins.”

35. Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. WSOY 2004, 443–453.

kuntiansa vastakohtana”, kirjoitti *Uusi Suometar* vuonna 1889³⁶.

Debatin toisena osapuolena oli suomalaisen oikeusoppineen Leo Mechelinin (1839–1914) johdolla muotoiltu näkemys Suomen suuriruhtinaskunnan asemasta perustuslaillisena monarkiana, kun taas venäläinen historioitsija ja kamariherra Kesar F. Ordin (1835–1892) katsoi, että Ruotsi oli Haminan rauhassa 1809 luovuttanut Suomen alueet Venäjälle valloitetuina provinsseina, joihin keisarin autoritääriin valta ulottui. Käytännössä Suomi oli siis Ordinin näkemyksen mukaan Venäjälle kuuluva maakunta, jonka lait, oikeudet ja etuoikeudet olivat keisarin tahdosta riippuvaisia.³⁷ Viimeistään tämän oikeustaisteluksi nimitetyn kiistan³⁸ ja siihen liittyneen runsaan sanomalehtikirjoittelun myötä alkoi olla poissuljettua käyttää maakuntaa maan, Suomenmaan tai valtion kaltaisten ilmaisujen vastineena missään yhteyksissä, siinä määrin politisoituneeksi sen merkitys oli muodostunut.

Kollektiivinen ja toimiva maakunta

Maakunta-sanana 1860-luvun alussa saama julkinen huomio osoitti, että suomen kielen poliittinen käsitteistö oli nopeasti kehittymässä ja häilyvää. Myös *Suomettaren* päätoimittaja Paavo Tikkanen (nimimerkki Tiitus Tuiretuinen, 1823–1873) viittasi maakunta-sanana monimerkitysisyyteen. Tikkanen jarrutteli maakunta-sanana käytön ympärillä syntyneitä edellä kuvattua kohua ja totesi käsitettä käytetyn *Suomettaressa* merkityksessä ”maa” ja *Mehiläisen* syytösten olleen siten ”julmaa ilkeyttä”³⁹. *Suometar* (oletettavasti jälleen Paavo Tikkanen) jatkoi pohtimalla maakunta-sanana erilaisia rinnakkaisia merkityksiä ja mainitsi sen voivan tarkoittaa valtiota pienemmän hallinnollisen tai maantieteellisen alueen tai valtakunnan/valtion ohella myös kansaa, rahvasta tai maaseudun asukkaita⁴⁰.

Eräs suomen kielen maakuntakäsitteistön keskeinen piirre 1840–1870-luvun sanomalehtiteksteissä olikin sen sosiaalinen ja yhteisöllinen ulottuvuus. Maakunta esiintyi 1850-luvulla toistuvasti kansa-sanana vastineena, ja usein myös valtiota vastaavan maakunta-sanana käyttö sisälsi kansaan viittaavan elementin, kuten ”maakunnan säätyjä”⁴¹. Käsite, jonka mukaan kansa oli kulttuurinen ja kielellinen kokonaisuus, joka toimi kansakunnan kehityksen ja valtiollisen olemassaolon perustana, omaksuttiin Suomessa 1800-luvun alkuvuosikymmeninä. Kansakäsitteistön poliittinen käyttö yleistyi kuitenkin vasta 1860-luvun kuluessa, jolloin fennomaanit alkoivat kuvata kansaa poliittisena toimijana, jonka tahdon tuli olla vallan ylimpänä perustana ja jonka edistyksessä ja isänmaallisuudesta Suomen valtion tulevaisuus tuli riippumaan.⁴² Tähän samaan suomen kielen poliittisen sanaston kehityspyrahdykseen ajoittui myös maakunta-sanana uudistuminen tai varsinaisesti sen merkityssisällön täsmentyminen.

Modernin poliittisen toimijuuden merkitystä maakuntakäsitteestä on siis vaikea löytää. Maakunta kansa-merkityksessä esiintyi 1800-luvun puolivälin lehtiteksteissä yleensä kuvailun, valistuksen, avun tai erilaisten muiden toimenpiteiden kohteena. Kyse saattoi olla tietyn alueen asukkaiden elinkeinojen ja olosuhteiden kuvaamisesta ”Maakuntamme harjoittaa enemmiten kalanpyyntiä”⁴³ tai kruunun Kuopion läänin asukkaille määräämästä jauhoavusta ”kun nähtiin miten maakunnalla oli waikeata elättäitä siihen asti”⁴⁴. Esimerkiksi Hiitolassa papit perustivat sunnuntai kouluja, joihin ”[m]aakunta suosui mieluusti”⁴⁵. Maakuntaan tai maakuntalaisiin, mitä sanaa myös käytettiin, liitettyjä piirteitä olivat talonpoikaisuus sekä ylemmille säädyille vastakkainen asema, joiden konteksteissa maakunnalla oli myös omaa toimijuutta. ”Täällä ei ole yhtäkään

36. Helsingistä. Keisari Aleksanteri I ja Suomen valtiollinen asema. *Uusi Suometar* 3.3.1889, 3.

37. Jalava 2024.

38. Timo Soikkanen, ”...lakiansa suojassa”. Kahden tulkintamallin loukossa. Teoksessa Timo Soikkanen (toim.) *Taistelu autonomiasta. Perustuslait vai itsevaltiutus?* Edita 2009, 14.

39. Veljesi Tiitus Tuiretuinen, Kirjeitä Jukka Lintuselle XX. *Suometar* 22.11.1861, 1–2.

40. Veljesi Tiitus Tuiretuinen, Kirjeitä Jukka Lintuselle XXV. *Suometar* 27.12.1861, 1–2.

41. Vrt. Pulkkinen 2003, 229 antama esimerkki.

42. Ilkka Liikanen, *Kansa*. Teoksessa Matti Hyvärinen et al. (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Vastapaino 2003, 257–280.

43. Koivistolta. *Sanan-Lennätin* 29.1.1858, 3.

44. Kuopiosta. *Sanan-Lennätin* 26.3.1858, 3.

45. *Maamiehen ystävä* 10.4.1847, 3.

herras-säätyistä, joka taidolla ja tahdolla johdattaisi maakunnan mietintöä pitäjän kokouksissa, jonka tähden niissä harvoin jotakin kunnollista päätetään”, kirjoitettiin Koivistolta 1858⁴⁶.

Edellisessä lainauksessa maakunnan ”kunnollinen” päätöksenteko edellytti säätyläistön ohjausta, mutta maakunnalla saattoi olla myös itsenäisiä ”ajatuksia ja mielipitoja”, jotka esimerkiksi valtiopäivien käynnistyminen toi edustuksellisuuden kautta julkisuuteen⁴⁷. Maakunta näyttäytyi siis kollektiivisena toimijana, joukkona ihmisiä, jolla oli tarpeita ja jolta kysyttiin lupaa tai suostumusta ja joka saattoi siten myös vastustaa asioita. Tällaisena maakunta oli kuitenkin sääty-yhteiskuntaan kuuluva käsite ja selvästi eräänlainen vastinpari kruunulle eli hallintovallalle. Hierarkkisessa yhteiskuntajärjestyksessä ”maakuntalaisuus” edusti alamaisuutta ja jonkinlaista sääty-yhteiskunnan jaot sisällään pitävää kansalaisuutta, talonpoikaiston ääntä yhteiskunnassa.

Maakunnan mielipide tuli julkisuudessa kuuluviin ennen kaikkea edustuksellisen säätylaitoksen muodossa, ei esimerkiksi kansalaisjärjestöissä, kuten kansa-käsitteen kohdalla myöhemmin 1800-luvun lopulla. Tiitus Tuiretuinen kirjoitti eräistä Tammikuun valiokunnassa käsiteltävistä kysymyksistä, kuinka ”hallitus pitää ne niin tärkeinä ja tähdellisinä, että tahtoo niistä kuulustella maakunnan ajatusta valtiosäätyimme kautta”⁴⁸. Samalla käsitys maakunnasta (kansasta) oli varsin kapea. Vanhan polven fennomaanit ja erityisesti sen johto, joiden äänenkannattaja sanomalehti *Suometar* (1847–1866) oli, puhuivat ennen kaikkea talonpoikaiston ja keskiluokan, ei yhteiskunnan alimpien sosiaaliryhmien eli maa-seudun tilattoman rahvaan puolesta⁴⁹. Esimerkiksi oppikoulutus nähtiin vielä 1870-luvulla vain neljälle valtiosäädylle kuuluvana oikeutena⁵⁰.

Maakunta-sanana käyttö kansaan viittaavissa yhteyksissä harvinaistui 1870-luvulla. Tähän oli ilmeinen syy, sillä rinnakkain maakunnan kanssa käytetty kansa-termi alkoi saada uusia tehtäviä⁵¹. Maakuntaa yhdistivät sääty, maalaisuus ja elinkeino, kun taas kansaa yhteen sitova tekijä oli kansakunta. Maakunta toki säilytti kansakonnotaation heikennyttyäkin eräänlaisen kansalaisyhteisön⁵² merkityksen, mutta sillä erotuksella, että myöhempien aikojen maakunta oli selkeästi alueellinen kokonaisuus, joka rakentui erilaisista aineellisista ja henkisistä siteistä, ei persoonallinen toimija.

Historialliset maakunnat suomalaisuuden käyttövoimana

Maakunniksi kutsutuille alueille on historiankirjoituksessa pyritty rakentamaan muinaisiin aikoihin asti ulottuvaa poliittisesti toimivan tilan luonnetta. Tällaiselle valtiota suppeammalle aluekategorialle oli nationalismin noustessa käyttöä, sillä se rakensi kuvaa Suomen kansasta itsenäisenä ja oma-aloitteisena toimijana. Esimerkiksi Yrjö Koskinen (Georg Forsman, 1830–1903), kansallisromanttisen historiankirjoituksen yksi keskeisimpiä edustajia 1800-luvulla, kuvasi teoksessaan *Tutkimus maanomistus-seikoista Suomenmaassa keskiaikana* (1881)⁵³ keskiaikaiset (eli historialliset) maakunnat⁵⁴ itsenäisinä laki- ja yhteiskuntapiireinä, joilla oli omat oikeustapansa ja sinettinsä. Koskiselle maakunnat olivat niiden asukkaiden muodostamia yhteisöjä, joiden lait olivat lähtöisin kansasta itsestään ja jotka ainakin osittain perustuivat alkuperäiseen heimokuntajakoon. Suomalaisen historian tutkimuksen perinnettä, jossa maakunnat esitetään lähes kyseenalaistamattomina kansatieteellisinä aluekategorioina, ovat jatkaneet ja ylläpitäneet lukui-

46. Koivistolta. *Sanan-Lennätin* 5.2.1858, 4.

47. *Porin Kaupungin Sanomia* 21.9.1861, 2.

48. Kirjeitä Jukka Lintuselle XVIII. *Suometar* 11.10.1861, 1.

49. Heikki Ylikangas, *Käännekohdat Suomen historiassa. Pohdiskelua kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla*. WSOY 1993, 130.

50. Kuusisto 2022, 27.

51. Ilkka Liikanen, *Fennomania ja kansa. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty*. Suomen Historiallinen Seura, 1995; Liikanen 2003.

52. Ks. Mennola 1990, 104–105.

53. Yrjö Koskinen, *Tutkimus maanomistusseikoista Suomenmaassa keskiaikana*. 1881, 12.

54. Suomen historiallisia maakuntia ovat Ahvenanmaa, Häme, Karjala, Lappi, Pohjanmaa, Satakunta, Savo, Uusimaa ja Varsinais-Suomi.

sat maakunta- ja paikallishistoriat aina viime vuosikymmeneen saakka⁵⁵.

Jutikkala ja Pirinen luonnehtivat maakuntien olleen muinaissuomalaisen yhteiskunnan ”korkein poliittisen ja sotilaallisen järjestäytymisen aste”, jota muun muassa muinaislinnat (linna-vauret) todistavat⁵⁶. Ruotsalaisvalloituksen myötä vanhan kansanomaisen tapaoikeuden varaan rakentuneet maakunnat kehittyivät keskiajalla vakiintuneiksi kirkollis-hallinnollisiksi kokonaisuuksiksi (maakuntalaitos), joiden käräjillä tehtiin Jutikkalan mukaan jopa ulkopoliittisia päätöksiä⁵⁷. Myöhempi historiantutkimus on katsonut, että keskiajan maakunnat, linnaläänit ja vuonna 1643 toteutettu läänijako muodostavat jonkinlaisen aluehallinnollisten kokonaisuuksien

■ Kuva 1. Maakunta ja kaupunki kohtaavat Albert Edefeltin maalauksessa Kauppatorilla (1888–1894). Kansallisgalleria.

jatkumon, joka kiinnittyy muinaisiin kulttuuri-alueisiin ja heimoihin. Kuvaa alueiden asukkaiden yhteenkuuluvuudesta tai siitä, miten tilallinen tai maantieteellisesti rajattu tämä ymmärrys oli, on kuitenkin ollut vaikea hahmottaa.⁵⁸ Katajala ja Korpela ovat pitkälle kyseenalaistaneet keskiaikaisten heimopohjaisten maakuntien olemassaolon. He kirjoittavat: ”Mitään esivaltiolista heimotason hallintostruktuuria tai laajaa aluetta koskenutta yhteenkuuluvuuden tunnetta ei ole [-] voitu osoittaa”⁵⁹.

55. Kustaa H. J. Vilkkunen, Suomen kansan heimot. Teoksessa Pirjo Markkola, Hanna Snellman, & Ann-Catrin Östman (toim.) *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, 25–53.

56. Eino Jutikkala & Kauko Pirinen, *Suomen historia*. WSOY 1966, 23.

57. Eino Jutikkala, *Pohjoismaisen yhteiskunnan historiallisia juuria*. WSOY 1978, 15 (Toinen painos, alkuperäisteos vuodelta 1965).

58. Ks. esim. Jouko Vahtola, *Suomen historia jääkaudesta Euroopan unioniin*. WSOY 2003, 28, 35, 90.

59. Kimmo Katajala & Jukka Korpela, Keskiajan valtakunta. Teoksessa Yrjö Kaukiainen ja Jouko Nurmiainen (toim.) *Viipurin läänin historia II. Viipurin linnaläänin synty*. Gummerus 2004, 29.

Kuningas Kustaa Vaasan kaudelta 1500-luvulta lähtien käytetyillä Suomen maakuntien vaakunoilla oli symbolinen arvo Ruotsin valtakunnan hallinnon tehostamisessa ja suurvalta-aseman vahvistamisessa. Tämä merkitys säilyi, vaikka maakunnat viimeistään vuoden 1634 hallitusmuodossa perustetun lääninhallinnon myötä menettivät merkityksensä paikallisessa sopimisessa.⁶⁰ Historialliset maakunnat ryhdyttiin 1800-luvun kuluessa hahmottamaan aiempaa selkeämmin osana suomalaisen kansakunnan alueellista hierarkiaa, ei vain kruunun vallan symboleina. Suomi alettiin ymmärtää kokonaisuudeksi, joka muodostui monista taloudellisista, kulttuurisista ja sosiaalisista verkostoituneista osista. Tätä tuki esimerkiksi kartografian kehittyminen, jonka myötä Suomen suuriruhtinaskunnan alue voitiin esittää aiempaa tarkemmin erilaisiin maantieteellisiin ja hallinnollisiin alueisiin jaettuna⁶¹.

Maakuntien ominaispiirteitä lähestyttiin sanomalehdissä aluksi pitkälti murteiden ja kirjakielen kehittämisen kautta. ”Miten yhdistää erinäisten maakuntain murteet, ja miten wallastomme Puhumaan Suomea?”⁶², kysyttiin *Kanawassa* vuonna 1846. Vaikka maakuntien erilaisuus tiedettiin, tunnustettiin ja sitä arvostettiin, ei sitä tässä vaiheessa nostettu kansakunnan voimavaraksi samalla tapaa kuin myöhemmin 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä, jolloin alueiden rakentaminen alkoi Suomessa tukea voimakkaasti valtionrakennusta⁶³. Eurooppalaiselle kulttuuriselle alueenrakennukselle tyypilliseen tapaan aikakausi ei korostanut alueiden erityispiirteitä, vaan havainnoi niiden merkitystä osana kansallista kertomusta⁶⁴. Maakuntien yhteinen nimittäjä oli kansakunta ja tätä yhteistä nimittäjää oli kyettävä vahvistamaan:

Niin ottaa eri perhekunta erilaiset käytös- ja puhutawat; perhekunnista syntyä kyläkunnat, joilla kaikilla on omat omituiset eroituksensa toisista samanlaisista yhdistyksistä. Mutta maakunnat tekevät yhteensä kansakunnan, ja tämä yhdistää kaikki erilaisuudet äidilliseen helmaansa ja käypi esille niin kuin eheä kokonaisuus, jossa muiden lohkokyhdystysten puutokset katoawat.⁶⁵

Valtiokäsityksen muutos ja fennomanian nousu alkoivat etenkin 1870-luvulta lähtien vahvistaa maakuntien ”ideaa”⁶⁶. Käsityksille historiallisista maakunnista ja niitä asuttavista heimoista ryhdyttiin luomaan sisältöä. Maantieteen yleisesityksissä ja oppikirjoissa eriteltiin ja kuvattiin maakuntia ja niiden historiaa, kulttuuria, olosuhteita ja asukkaita. Topeliuksen ruotsiksi vuonna 1875 ja suomeksi vuonna 1876 ilmestynyt *Maamme kirja* oli siihen asti täydellisin esitys Suomen maantieteestä ja se vaikutti merkittävästi suomalaisten käsityksiin maan eri osista ja niitä yhdistävistä piirteistä.⁶⁷ Historiallisten kuvausten kautta rakennettiin maakunnille historiallista jatkuvuutta. *Karjalattaressa* vuosina 1877–1878 ilmestyneessä moniosaisessa jatkokertomuksessa ”Pohjois-Karjalan entisistä oloista ja mainitsemista ansaitsewista miehistä” kerrattiin maakunnan vaiheita eräkaudelta ja Pähkinäsaaren rauhasta Kustaa III:n sotaan 1780-luvun lopulle. Kuvauksessa Pohjois-Karjala näyttäytyi kahden suurvallan välisten rajasotien näyttämönä. Vaikka alue koki toistuvien sotien ja miehitysten aikana hävitystä ja tuhoa, eivät alueen asukkaat kirjoittajan mukaan alistuneet ehdoitta mielivaltaan, vaan kapinoivat lääninherroja, veronvuokraajia ja ruotujakolaitosta vastaan. Sodat, kaltoinkohtelu ja Venäjän vastaisen rajan vapaaehtoinen puo-

60. Kimmo Katajala & Jaana Juvonen, Mikä oli ja on maakunta? Teoksessa Jaana Juvonen, Kimmo Katajala ja Ismo Björn (toim.) *Pohjois-Karjalan historia 4, 1809–1939. Maakunnan synty*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006. 17–18; Kimmo Katajala, Grand Duchy of Finland as Part of the Swedish Great Power (16th and 17th centuries). Teoksessa *The Grand Duchy of Finland. From Princely Dominion to Nation State*. Tulossa 2024.

61. Johan Strang, *Suomen kartan historia 1532–2005. Mapping of Finland 1532–2005 with a summary in English*. Antiikki-Kirja 2020.

62. Kirjakieli ja puhekieli II. *Kanawa* 11.11.1846, 3.

63. Kuusisto 2024, tulossa.

64. Eric Storm, Regionalism in History, 1890–1945. Cultural Approach. *European History Quarterly* 33 (2012), 253.

65. Kieli-murteiden arvo toisiansa kohtaan III. *Suometar* 22.6.1849, 1.

66. Anssi Paasi, The institutionalization of regions. A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia* 164 (1986b), 124–126.

67. Allan Tiitta, *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*. Suomen tiedeseura 1994, 257–280.

lustaminen kuvattiin Pohjois-Karjalan asukkaita yhdistäneenä tekijänä.⁶⁸

Maakunnat poliittisina tiloina

Vaikka historiallisten maakuntien merkitys Suomen kansallisen kuvaston käyttövoimana kasvoi 1800-luvun kuluessa, ei maakunta 1800-luvun puolivälin lehtikielessä näyttäytynyt useinkaan tarkat rajat ja selkeän identiteetin omanneena alueyksikkönä. Sen sijaan maakunnilla viitattiin löyhästi maan eri osiin tai jopa pitäjiin. Näissä yhteyksissä maakunta oli maantieteellinen käsite, johon kuitenkin sisältyi enemmän toiminnallisuutta tai olosuhteiden kuvausta kuin sellaisten tarkkarajaisten hallinnollisten alueiden kuin lääni, kihlakunta tai tuomiokunta⁶⁹ kohdalla. Joskus maakunnan ja läänin käsitteitä käytettiin rinnakkain ikään kuin täydentämässä toisiaan: ”Ruis on kylvettävä pohjoisissa maakunnissa (niin kuin Kuopion, Waasan ja Oulun läänissä)”⁷⁰. Maakuntaa saatettiin käyttää myös kulmakunnan, tienoon tai kotiseudun kaltaisten ilmaisujen tavoin, jolloin siihen yhdistyi tiettyä tuttuutta ja läheisyyttä. Samankaltaisia piirteitä voi löytää saksan kielen moniulotteisesta *Heimat*-käsitteestä, jonka on tulkittu viittaavan paitsi regionalismiin, myös paikkaan, jota kohtaan tunnetaan kiintymystä ja jota pidetään kotoisana, perinteikkäänä ja yhteisöllisenä.⁷¹

Maakunnan aluerajauksen epämääräisyyttä alleviivasi myös sen määrittely kategorisesti kaupungin vastinparina. Tämä näkyi varsin muodollisissakin yhteyksissä, kuten *Suomalaisen Wirallisen Lehden* julkaisemissa viljan hintatilastoissa 1860-luvun lopulla, joissa kukin lääni oli eritelty kaupunkiin ja maakuntaan. Jako ei sinällään

ollut arvottava, sillä myös paikalliskirjeitä kirjoittaneet maalaispitäjien asukkaat kutsuivat aluettaan maakunnaksi kaupungin vastineena. ”Mut pitäisi kaupungista noutaa suoloja, eloa ja muita tarpeita, mutta millä se otetaan irti, kun ei ole maakunnassa rahaa muilla kuin wiinan kauppijailta [--]”⁷². Maakunnan maaseutuun tai kaupungin ulkopuoliseen alueeseen viittaavat merkitykset alkoivat yleistyä sanomalehdissä vasta 1850-luvun lopulla, mikä voi selittyä paitsi kaupungistumisella ja maaseudun ja kaupunkien vuorovaikutuksen lisääntymisellä myös suomenkielisten maakuntalehtien synnyllä. Esimerkiksi viipurilainen *Sanan Lennätin* ilmestyi vuosina 1855–1858, hämeenlinnalainen *Hämäläinen* 1858–1901 ja *Porin kaupungin sanomia* 1860–1862. Näissä lehdissä tarve peilata keskuskaupungin ja sitä ympäröivän maaseudun suhdetta saattoi olla suurempi kuin esimerkiksi *Suomettaressa*, joka ei ollut luonteeltaan samalla tapaa alueellinen, vaikka raportoikin runsaasti pääkaupunkiseudun ulkopuolisista tapahtumista.

Kaupungistumisen vaikutusta maakuntäkäsitteeseen on tarkasteltu maaseutu-sanantsemanttisten yhteyksien kautta. Kanner ja Hyyryläinen ovat havainneet kuinka maaseudun merkitys sanomalehtiteksteissä muuttui nopeasti 1880-luvulla yksilöllisistä ja yksilöitävistä, mahdollisesti provinsiaalisista alueista, *maaseuduista*, homogeeniseen, kaupunkien ulkopuolisia alueita tarkoittavaan maaseutuun. Maaseudun ja maakunnan osin päällekkäiset merkitykset alkavatkin tässä kohdin erkaantua toisistaan. Molempia käytettiin edelleen tekemään eroa kaupunkimaisiin alueisiin, mutta siinä missä maaseudun merkitys muuttui 1800-luvun loppua kohden abstraktiksi

68. Alina Kuusisto ja Jenni Merovuo, ”Suomeen kuuluu Karjalakin”. Maakunnan käsitteellinen rakentuminen 1700-luvulta 1800-luvun lopulle. *Faravid. Historian ja arkeologian tutkimuksen aikakauskirja* 51 (2021), 44.

69. Kihlakunta (*härad*) oli lääninhallinnon (kuvernöörin) alaisuudessa toiminut paikallishallintoalue, joka koostui useammasta hallintopitäjästä ja jonka johdossa oli kruununvouti. Kihlakunnan tehtäviin kuului muun muassa veronkantoon ja yleishallintoon liittyviä asioita. Lähteissä kihlakunnista esiintyy myös vanha nimitys voutikunta (*fögderie*), joka ei kuitenkaan ollut virallinen termi vuoden 1634 hallitusmuodon ja lääninuudistuksen jälkeen. Tuomiokunta (*domsaga*) puolestaan oli oikeudenhoidollinen alue, joka noudatti pitkälti kihlakuntajakoja. Se oli kihlakunnantuomarin virasto ja käräjäkuntiin jaettu virka-alue. Kun Ruotsin puoleisen Karjalan talonpojat saivat Uudenkaupungin rauhan jälkeen oikeuden lähettää edustajansa valtiopäiville, sai kihla- ja tuomiokuntajako edustuksellisuuden kautta myös laajempaa valtakunnallista merkitystä. Talonpoikaissäädyn edustajat valittiin aluksi kihlakunnittain ja 1860-luvulta lähtien tuomiokunnittain, mikä antoi alueen edusmiehille mahdollisuuden ajaa paikallisia kysymyksiä ja tehdä yhteistyötä maakunnan edustajina.

70. Yhteisiä neuvoja soiden ja newain viljelemisestä. *Lukemisia maamiehille* 1849, 3 vihko, 111.

71. Esim. Celia Applegate, *A Nation of Provincials. The German Idea of Heimat*. University California Press 1990; Peter Blicke, *Heimat. A Critical Theory of the German Idea of Homeland*. Camden House 2002, 19.

72. Jokijärveltä. *Oulun Wiikko-Sanomia* 2.1.1858, 3.

ja yhtenäiseksi maaseuduksi, alkoi maakunnalle muodostua yksilöllinen ja tarkkarajainen identiteettialueen luonne jolla, toisin kuin maaseudulla, oli myös omaa toimijuutta.⁷³

Maakunnista alkoi muodostua erillisiä poliittisen toiminnan kenttiä. Tämä näkyi sanomalehtikirjoittelussa jo vuonna 1850, jolloin Turussa pidetyssä toisessa yhteisessä Maanviljelijäin-kokouksessa peräänkuulutettiin maakunnittain järjestettäviä maanviljelyskokouksia⁷⁴. Maanviljelysseurat olivat ensimmäisiä maakunnallisia organisaatioita, niiden perustaminen käynnistyi 1850-luvulla Uudeltamaalta ja Hämeestä⁷⁵. Anssi Paasi on kuvannut, kuinka tietoisuus Suomen sisäisestä aluejärjestelmästä hahmottui 1800-luvun lopulla lehdistön, kansalaisyhteiskunnan ja koulutuksen kaltaisten tekijöiden kehityksen myötä⁷⁶. Tämä on nähtävissä jo 1870-luvun

■ Kuva 2. Kansanopistojen perustamisesta 1800-luvun lopulta lähtien käyty julkinen keskustelu vahvisti maakuntien asukkaiden aluetietoisuutta. Pohjois-Savon kansanopistolaisia taloustoimissa. Kuvaaja Victor Barsokevitsch 1906, Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.

sanomalehtikirjoittelussa, jossa maakunta-käsitteeseen liittynyt puhetapa ja kontekstit alkoivat muuttua.

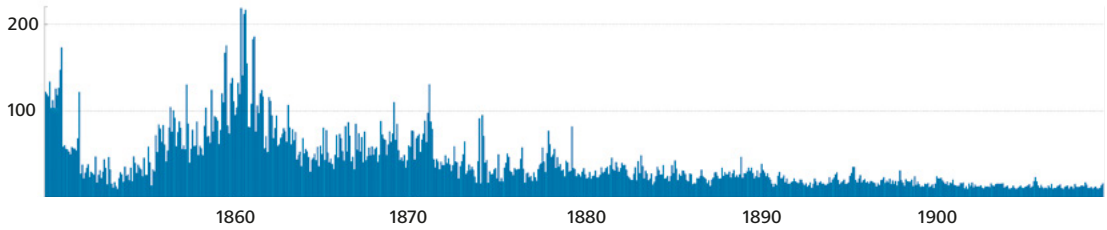
Yksi muutoksista oli maakuntien puitteissa kuvattu taloudellinen toimeliaisuus, joka tarcoitti ja edellytti laajempaa alueellista yhteistyötä ja alueellisten intressien painottamista. Esimerkiksi Keski-Suomen pitäjien Keiteleen ja Päijänteen järvien välisten koskien kanavoimista koskeneen yhteisen anomuksen yhteydessä ”tunnustettiin yleisesti asian tärkeys Keski-Suomen

73. Antti Kanner & Torsti Hyryläinen, Maaseutu-sanana semanttinen käänne ja merkityksen muotoutuminen. *Maaseutututkimus* 29 (2021).

74. Esim. Suomen Toinen yhteinen Maanviljelijäin-kokous Turussa, alettu 21:nä ja lopetettu 24 p. Wiime Tammikuuta. *Suometar* 8.2.1850, 1–2.

75. Jari Niemelä, Maatalousneuvonta ja -koulutus. Teoksessa Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.) *Suomen maatalouden historia. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Suomalaisen kirjallisuuden Seura 2003, 483.

76. Paasi 1984; Paasi 1986a.

Kuvio 1. Maakunta-käsitteen suhteellinen esiintyminen suomenkielisissä sanomalehdissä 1850–1909

maakunnalle". Paikalliskirjeiden tasolla muutos näkyi oman paikkakunnan hahmottamisessa osaksi laajempaa alueiden verkostoa ja usein nimenomaan osana maakuntaa ja suhteessa naapurimaakuntiin. Valkealasta kirjoitettiin: "Seurakuntamme kuuluu Hämeen maakuntaan, mutta Wiipurin lääniin, ja on semmosessa sopukassa, jossa Sawo, Häme, Uusimaa ja vähältä Karjalakin yhtyvät"⁷⁷.

Digitaalisen sanahaun perusteella selviää, että maakuntakäsitteen käyttö vähenee suhteellisesti 1800-luvun puolivälistä 1910-luvulle (kuvio 1.). Yksi selitys ilmiölle on maakuntakäsitteen merkitysrepertuaarin kapeneminen. Vuosisadan loppua kohden esimerkiksi kansakonnotaatit katosivat ja maakunnalla viitattiin yhä useammin tarkkarajaiseen taloudelliseen ja poliittiseen alueelliseen kokonaisuuteen. "Herättäköön siis laajaa, wiljawaa maakuntaa muitten tasolle kohottamaan", kirjoitettiin Keski-Pohjanmaalta, joka käy yhtenä esimerkkinä 1800-luvun lopulla hahmottuneesta uudesta maakunnallisesta kokonaisuudesta, jota voi luonnehtia myös talousmaakunnaksi⁷⁸. 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä julkiseen puheeseen ilmaantuivat myös muun muassa Keski-Suomi, Pohjois-Karjala, Etelä-Karjala, Etelä-Pohjanmaa, Pohjois-Savo ja Pohjois-Pohjanmaa.

Samoihin aikoihin kun puhe maakunnista tarkkarajaisina poliittisina ja taloudellisina alueina yleisty, muuttui myös kaupungin ja maakunnan käsitteellinen suhde. Ne eivät olleet enää toisistaan erillisiä tai rajatusti kanssakäymisessä olleita yhteiskunnan osia, vaan kaupunki ryhdyttiin kuvaamaan osana maakuntaa. Maakuntaa ja

sen keskuskaupunkia oli siis mahdollista tarkastella yhtenäisenä toiminnallisena kokonaisuutena. Aamulehdessä kirjoitettiin vuonna 1895:

Maakunta ja kaupunki sen keskellä on niin monenlaisessa wuorowaikutuksessa keskenään, että toisen tawat ja tapahtumat eiwät woi olla waikuttamatta toiseen. Elinwoimainen kaupunki tarjoaa maakunnalle monipuolista hyötyä, jotawastoin riutuwan hyöty on sangen pieni, mutta sen tuottama wahinko sitä suurempi.⁷⁹

Maakuntien aseman muutosta ja niiden puitteissa tapahtuneen taloudellisen ja kulttuurisen toiminnan lisääntymistä kuvaa myös sellaisten yhdysseurojen ilmaantuminen kuin maakuntakaupunki (1880-luvulla), kotimaakunta (1890–1900-luvulla), maakuntajuhla (1890-luvun lopulla) ja maakuntalehti (1910-luvulta). Osaltaan ne kuvaavat myös maakuntien institutionalisoitumista⁸⁰, joka käynnistyi laajemmassa mittakaavassa 1900-luvun vaihteessa esimerkiksi maakunnallisten kansanopistojen ja maakuntamuseoiden myötä.

Johtopäätökset

Suomen kielen sana maakunta on osa 1800-luvulla muovautuneiden poliittisten, yhteiskunnallisten ja alueellisten avainkäsitteiden, kuten valtion, kansan ja maaseudun, muodostamaa kenttää. Artikkelin osoittaa, että käsitteet ovat kytköksissä toisiinsa ja riippuvaisia käsitteiden kentällä tapahtuneista muutoksista. Käsitteellisen tason tarkastelu ei kuitenkaan ole kiinnostavaa sinällään, vaan merkitykselliseksi sen tekee käsitte-

77. Walkealasta. *Uusi Suometar* 21.5.1873, 2.

78. Auvo Kiiskinen, Maakunta talousalueena. *Maakuntapolitiikka*. Suomalaisuuden liitto 1965, 17–26.

79. Koskeehan se maakuntaakin. *Aamulehti* 12.10.1895, 1.

80. Paasi 1986b, 126.

den taustalla oleva konkreettinen historiallis-yhteiskunnallinen muutos.

Kuten artikkelin alussa todettiin, käsitteet ja niiden käyttö heijastavat kullakin aikakaudella eläneiden ihmisten ymmärrystä todellisuudesta. Ajanjaksolla 1850-luvulta 1890-luvulle onkin tunnistettavissa neljä maakunta-sanan käyttöön liittyvää osin rinnakkaista käännekohtaa tai kehityskulkua. Näitä ovat maakunnan merkityksen eriytyminen valtiokäsitteestä 1850- ja 60-lukujen taitteessa, kansakonnotaation väistyminen 1870-luvulta lähtien, historiallisten maakuntien erityispiirteiden valjastaminen kansakunnan rakentamisen käyttövoimaksi 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä sekä maakuntakäsitteen merkityssisällön kapeneminen ja täsmentyminen tarkkarajaiseksi poliittiseksi ja toiminnalliseksi territoriaalisiksi kokonaisuudeksi.

Maakunta-sana sai suomen kielessä oman, erityisen merkityssisältönsä maan historiallisen ja yhteiskunnallisen kehityksen pohjalta. Samaan tapaan tutkimuksessa on todettu esimerkiksi suomen valtiokäsitteen merkityksen olevan muihin kieliin nähden poikkeuksellinen. Suomessa maakunta- ja valtio-sanojen historiallinen yhteys on ollut läheinen, mutta niiden merkitys alkoi eriytyä 1850–1860-luvulla valtiokäsityksen muuttuessa. Valtio alettiin vähitellen ymmärtää poliittisesti ja hallinnollisesti suvereenina alueyksikkönä, kun taas maakunnan kohdalla, vaikka se saattoikin pitää sisällään hallinnollisen aspektin, ajatus erillisyydestä ei ollut yhtä pitkälle viety. Erityisesti 1860- ja 1880-luvuilla käyty julkinen keskustelu Suomen valtiollisesta asemasta edusti murrosvaihetta, joka täsmensi maakuntakäsitettä, häivytti siitä valtioon, valtakuntaan tai maahan viitattavia merkityksiä ja teki siitä selkeästi valtion alakäsitteen.

Suomen kielessä maakunnan erityinen piirre on ollut sen käyttö kansaan viittaavassa merkityksessä. Tällöin siinä voi nähdä viitteitä kuntasanan vanhimmasta etymologiasta, jonka on oletettu perustuvan esimerkiksi lähisukukielten heimokuntaa tai pöytäkuntaa tarkoittaviin sanoihin. Maakunnan yhteisöön tai kansaan liit-

tyvä merkitys onkin piirre, joka ei sellaisenaan esiinny ruotsin provins- tai landskap-sanoissa. Vaikka landskap-sanan sanakirjaselityksiin sisältyy viittaus alueeseen ja siellä asuviin ihmisiin, on ruotsinkielisen sanan painotus, toisin kuin maakunnan, tietyssä verrattain tarkasti määritellyssä alueessa. Suomessa fennomaanien voimakas kansaretoriikka syrjäytti maakunnan kansaan viittaavan konnotaation, mikä osoittaa maakunnan olleen kansamerkityksessään vanhan sääty-yhteiskunnan käsite, jonka käyttökelpoisuus väheni kansalaisyhteiskunnan kehittymisen vanavedessä.

Suomen 1800-luvun voimakas valtion rakentamisen prosessi vaikutti vielä 1900-luvulla historian tutkimuksen tulkintoihin, kuten näkemyksiin historiallisten maakuntien luonteesta poliittisina alueina ja yhteisöinä. Myös maakuntakäsite muuntui 1800-luvun lopulla palvelemaan kansakunnan rakentamista, ensin etsimällä maakuntien yhteisiä piirteitä ja myöhemmin sitomalla alueita valtioon vahvistamalla etenkin maakuntien kulttuurista regionalismia. Niin kutsutut uudet, pääosin 1800-luvun lopulla hahmottuneet, talusmaakunnat edustivat poliittisia maakuntia kiinteimmillään. Maakuntakäsitteen territorialisoiminen, täsmentäminen ja politisoiminen edistivätkin niin alueellisten kuin kansakuntaa yltätasolta käsin rakentaneiden toimijoiden tavoitteita.

Artikkeli liittyy Suomen Akatemian rahoittamaan projektiin Suomen suuriruhtinaskunta poliittisena tilana: käsitehistoriallinen tutkimus (2019–2024).

FT **Alina Kuusisto** työskentelee tutkijatohtorina Itä-Suomen yliopistossa Karjalan tutkimuslaitoksella. Kuusiston erikoisaloja ovat alue- ja koulutushistoria. Hän on hyödyntänyt tutkimuksessaan muistitietotutkimuksen, diskurssianalyysin ja käsitehistorian lähestymistapoja. **Sähköposti:** alina.kuusisto@uef.fi